

อัตลักษณ์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา: ตัวชี้วัดและแนวปฏิบัติ
เพื่อความยั่งยืนตามวิถีพุทธ

Buddhist Tourist Identity: Indicators And Sustainability Practice
According To Buddhist Way

พระครูสังฆรักษ์อนุรักษ์ ธีรสกุโก

Phrakhrusangkharak Anurak Dhirasakko^๑

ปราโมทย์ ยอดแก้ว

Pramote Yotkaew^๒

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของดัชนีนิพนธ์ เรื่อง “อัตลักษณ์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา: ตัวชี้วัดและแนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืนตามวิถีพุทธ” มีวัตถุประสงค์ คือ ๑) เพื่อศึกษาอัตลักษณ์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ๒) เพื่อศึกษาปัญหาและผลกระทบในการจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา ที่มีต่อวัดในสังคมไทย และ ๓) เพื่อศึกษาองค์ประกอบตัวชี้วัดและแนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืนของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบผสมผสานกันของระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ผลการวิจัยพบว่า อัตลักษณ์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา เป็นรูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวตามลักษณะเฉพาะของการจัดการที่แตกต่างกันไปของในแต่ละวัด ปัญหาและผลกระทบ พบว่า ภาครัฐให้การส่งเสริมไม่เท่าที่ควร มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมบ้าง นักท่องเที่ยวบางคนแต่งกายไม่เหมาะสม แต่ผลดีคือก่อให้เกิดรายได้ของวัดและชุมชน การประเมินองค์ประกอบตัวชี้วัดโดยรวมอยู่ในระดับดีมาก และแนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืน วัดจะต้องมีความพร้อมทั้งข้อมูลข่าวสาร บุคลากร สถานที่และสิ่งแวดล้อม มีการจัดกิจกรรมเชิงพุทธส่งเสริมการท่องเที่ยวในวัด มีการพัฒนาจิตใจและปัญญา เพราะเป็นประโยชน์กับนักท่องเที่ยว และเป็นผลลัพธ์ของการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาได้อย่างสมบูรณ์

คำสำคัญ: อัตลักษณ์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา , ตัวชี้วัด , แนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืน

^๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Buddhist Studies, Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University,
Thailand

^๒ หลักสูตรการตลาด คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยสวนดุสิต Program in
Marketing, Faculty of Humanities and Social Sciences, Suan Dusit University, Thailand

Abstract

In this article, an attempt was purposely made: 1) to study the Buddhist tourist identity in Thai society, 2) to study its problems and impacts concerning the Buddhist tourist management towards Temples in Thai society, and 3) to study its indicators' components and practical guidelines leading to sustainable Buddhist tourism. In this research, mixed methods methodologies, qualitative and quantitative, were used. The research findings clearly showed that according to the Buddhist tourist identity, it basically refers to various tourist forms and activities depending upon each temple's management. When it came to the problems and its impacts, it was found that there was no proper support provided by government sectors and thereby affecting environment. In this matter, some tourists dressed in the improper manner. Anyway, the positive impact is that this kind of tourism has been giving rise to certain income to the temples and communities. As regards the evaluation of the indicators' components, it was at better level in overall. With respect to the practical way leading to sustainability, it was necessary for all temples to have readiness in all aspects, be it information, personnel, place and environment; all must be sufficient and clean. Furthermore, there should be some activity organized to boost temples' tourism and also mental and wisdom development because it can give a great deal of benefit and value to tourists. Consequently, it can give the perfect meaningful outcome of the Buddhist tourism.

Keywords: Buddhist tourist identity, indicators, the practical way of sustainability

๑. บทนำ

ประเทศไทยเป็นดินแดนแห่งพระพุทธศาสนาที่เจริญรุ่งเรืองสืบทอดกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากในอดีตกาลมีวัดและพระพุทธรูปจำนวนมาก ที่ก่อสร้างขึ้นด้วยความเลื่อมใสศรัทธาอันแรงกล้าของพุทธศาสนิกชนที่มีต่อพระพุทธศาสนา ซึ่งเปี่ยมล้นและทรงคุณค่าทางสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม และประวัติศาสตร์ รวมทั้งหล่อหลอมด้วยประเพณีและวัฒนธรรมไทยจนกลายเป็นเอกลักษณ์ประจำชาติ ประชาชนชาวไทยส่วนใหญ่นับถือ

พระพุทธศาสนา จึงถือได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทยมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน หลักของพระพุทธศาสนาจึงเป็นแก่นและแกนของวัฒนธรรมไทยทุกสาขา โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางในการถ่ายทอดศีลธรรม จริยธรรม วัฒนธรรมและประเพณีต่างๆ ไปสู่ประชาชน อีกทั้งวัดยังถือได้ว่าเป็นแหล่งท่องเที่ยวประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์และเป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรม นอกจากนี้วัดยังเป็นจุดในการเชื่อมโยงเส้นทางและกิจกรรมการท่องเที่ยวต่างๆ อันจะนำไปสู่การส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรม

บทบาทของวัดในการท่องเที่ยวมีปรากฏมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล ในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ สังฆาทิเสสกัณฑ์ สิกขาบทที่ ๒ เรื่องมีว่าสมัยนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ท่านพระอุทายีอยู่ในป่าวิหารของท่านสวयงาม นาคู นาคมน ห้างกลางมีระเบียบรอบด้าน จัดเตียง ตั้ง ฟูก หมอนไว้เรียบร้อย ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ไว้พร้อมบริเวณวิหารเตียนสะอาด ชาวบ้านจำนวนมากพากันมาเที่ยวชมวิหารของท่าน พราหมณ์คนหนึ่งกับภรรยาเข้าไปหาท่านพระอุทายีถึงที่อยู่กราบเรียนว่า “พวกข้าพเจ้าอยากชมวิหารของพระคุณเจ้า” พระอุทายีตอบว่า “พราหมณ์ถ้าเช่นนั้นเชิญชมเถิด” แล้วถือลูกกุญแจไขลิ้มผลึกบานประตูเข้าไปยังวิหาร พราหมณ์เดินตามหลังท่านพระอุทายีเข้าไป ส่วนภรรยาก็เดินตามหลังพราหมณ์เข้าไป ขณะนั้นพระอุทายีเดินไปเปิดปิดหน้าต่างบางตอน เวียนรอบห้องแล้วย้อนมาข้างหลัง ได้จับต้องกายนางพราหมณี พอกลับบ้านนางจึงบอกแก่พราหมณ์ พราหมณ์โกรธไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามภิกษุจับต้องกายนางหญิง ปรับอาบัติสังฆาทิเสสแก่ผู้ล่วงละเมิด” จากข้อความดังที่ปรากฏนี้นับเป็นหลักฐานชิ้นหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นว่าวัดเริ่มมีบทบาทในฐานะเป็นสถานที่ที่เกี่ยวของของประชาชน มาตั้งแต่ในครั้งพุทธกาล ซึ่งคำว่าท่องเที่ยวปรากฏในคำบาลีว่า “จร” อ่านว่า “จระระ” ภาษาบาลีปรากฏคำเกี่ยวกับการท่องเที่ยว คือ วิจรติ, สลยจรติ แปลว่า เที่ยว สลยจรไป^๓ คำว่า “จร” มีปรากฏอยู่ในปฐมโองการของพระพุทธเจ้า หลังจากพระองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้วพระองค์ได้ส่งสาวกออกไปเผยแผ่ศาสนาด้วยพระดำรัสว่า “จรถ ภิกขเว จาริกं พหุชนทิตาย พหุชนสุชาย โลกานุกมปาย อตถาย เทวมนุสสานันิ แปลเป็นภาษาไทยว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวไป เพื่อประโยชน์แก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์”^๔ และยังมีข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกตอนหนึ่ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์ ว่า อานนท์ สังฆเวณียสถาน ๔ แห่งนี้ เป็นสถานที่ที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้มีศรัทธาจะมาดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคตประสูติ ในที่นี้’... ว่า

^๓ วิ.มท. (ไทย) ๑/๒๖๙/๒๙๑.

^๔ พระอรรถกถาธิการ (ชินนทร์ สระคำ), ศ.พิเศษ ดร. และ จำลอง สารพัดนึก, **พจนานุกรมบาลี-ไทย**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๔๑๘.

^๕ วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

‘ตถาคตได้ตรัสอุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในที่นี้’... ว่า‘ตถาคตประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้’... ว่า‘ตถาคตได้เสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาติเสส นิพพานธาตุในที่นี้’ อานนท์ ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งจาริกไปยังเจดีย์จักรมีจิตเลื่อมใสตายไป ชนเหล่านั้นทั้งหมดหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์^๖ ซึ่งจากข้อความนี้แสดงให้เห็นถึงการเดินทางเพื่อไปแสดงความเคารพสักการะในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธเจ้านั้น มีตั้งแต่ครั้งพุทธกาลจนถึงในปัจจุบัน

การท่องเที่ยวในอดีตของวัด คือ เป็นสถานที่มาทำบุญ มีผู้คนมาฆังการสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือประกอบศาสนกิจเพื่อความเป็นสิริมงคล แต่ด้วยความที่วัดมีมรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่าเป็นอัตลักษณ์ในการดึงดูดให้นักท่องเที่ยวได้เดินทางไปเที่ยวชม จึงทำให้ปัจจุบันคนนิยมในการท่องเที่ยววัดมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะตามวัดที่มีความงดงามทางด้านพุทธศิลปกรรมนั้นจะมีนักท่องเที่ยวจำนวนมากเดินทางไปเที่ยวชม เช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศไปเที่ยวชมเป็นจำนวนมากถึงปีละ ๘-๙ ล้านคน และต่อมาเมื่อมีนักท่องเที่ยวเริ่มให้ความสนใจบรรดาเสนาสนะอันทรงคุณค่าและมีรูปแบบศิลปกรรมอันงดงามทั้งหลายภายในวัด ก็ทำให้วัดที่มีเสนาสนะอันงดงามและมีความเป็นมาที่บ่งบอกถึงอดีตอันรุ่งเรืองกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวขึ้นมา ในปัจจุบันนี้บทบาทด้านการท่องเที่ยวของวัดมีมากขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และวัดในต่างจังหวัด รวมถึงการท่องเที่ยวที่เกิดจากคติความเชื่อในการไหว้พระ ๙ วัด การไหว้พระประจำราศี การไหว้พระธาตุประจำปีเกิด ซึ่งวัดก็พยายามที่จะได้แสดงข้อดีลักษณะของแต่ละวัด โดยมีการจัดกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว จัดการปฏิบัติธรรม จัดการเรียนรู้พระพุทธศาสนาและสร้างศาสนสถานและศาสนวัตถุต่างๆ เพื่อดึงดูดความสนใจของประชาชนเช่นกัน กิจกรรมแนวทาง/การท่องเที่ยวที่พบเห็นได้ในวัด เช่น กิจกรรมการไหว้พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ ศึกษาประวัติความเป็นมาของวัดและชุมชน ชมศิลปวัฒนธรรม ทำบุญทำทานตามความเชื่อ การไปปฏิบัติธรรมพักผ่อนหย่อนใจ พร้อมกับการชมทัศนียภาพของธรรมชาติ และการจับจ่ายซื้อสินค้าท้องถิ่นที่คนในชุมชนรอบวัดนำมาจำหน่ายตามที่แต่ละวัดจะมี กิจกรรมที่กล่าวข้างต้นเป็นกิจกรรมการท่องเที่ยวที่น่าสนใจมาก^๗ ซึ่งการท่องเที่ยววัดนี้ก่อให้เกิดผลดีในหลายอย่าง เช่น ก่อให้เกิดรายได้ทั้งวัดและชุมชน ก่อให้เกิดการเข้าไปเรียนรู้ธรรมะ ศิลปวัฒนธรรม การปฏิบัติธรรมและการพัฒนาจิตใจ

ด้วยความสำคัญดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจในการที่จะได้ศึกษาถึงอัตลักษณ์ของการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา ปัญหาและผลกระทบในการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งองค์ประกอบตัวชี้วัดและแนวปฏิบัติเพื่อการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา เพื่อที่จะได้ศึกษาถึงเกณฑ์การประเมินมาตรฐานและแนวปฏิบัติ ในการบริหาร

^๖ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๒/๑๕๐.

^๗ การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, **วัดพัฒนา' ๔๓**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา , ๒๕๕๓), หน้า ๘๓ - ๘๔.

จัดการวัดให้มีคุณภาพ เหมาะสมกับการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา และสามารถรองรับการเติบโตของการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาได้อย่างยั่งยืน เพื่อให้เกิดเป็นรูปธรรมในการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ซึ่งมักจะพบปัญหาต่าง ๆ จากความไม่พร้อมในการรองรับการท่องเที่ยวของวัดในด้านต่างๆ เช่น ด้านการให้ข้อมูลข่าวสาร ด้านสถานที่/สิ่งแวดล้อม ด้านการจัดกิจกรรมเชิงพุทธเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวในวัด และด้านการพัฒนาจิตใจและปัญญา ซึ่งการดำเนินการในด้านต่าง ๆ เหล่านี้ยังไม่สมบูรณ์เท่าที่ควร จึงทำให้เกิดเป็นปัญหาในหลาย ๆ อย่าง เช่น ประชาชนที่มีท่องเที่ยวเกิดทัศนคติที่ไม่ดีต่อวัด เนื่องจากวัดไม่สะอาด มีสิ่งปลูกสร้างไม่เหมาะสมกับวัด มีสภาพวัดที่ไม่น่าชื่นชม หรือมาแล้วไม่เกิดความสะดวกต่าง ๆ เช่น ที่จอดรถมีน้อย ที่นั่งพักไม่เพียงพอต่อจำนวนนักท่องเที่ยวที่มาวัด ห้องน้ำสกรปรกหรือมีจำนวนน้อย เจ้าหน้าที่หรือบุคลากรของทางวัดมีน้อยหรือมีกิริยาที่ไม่เหมาะสม และในเรื่องการวางผังวัด การแยกสัดส่วนที่ไม่ชัดเจนว่าส่วนใดเป็นเขตพุทธาวาส สังฆาวาส เขตใดเป็นเขตวุ่นวาย เขตกลาง เขตสงบ^๔ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นปัญหาที่พบได้มาก ซึ่งจะต้องมีการศึกษาอย่างเป็นรูปธรรม เพื่อให้ได้เห็นซึ่งอัตลักษณ์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา ตัวชี้วัดและแนวปฏิบัติที่เหมาะสม เพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาเพื่อความยั่งยืน

จากข้อมูลเกี่ยวกับสภาพการณ์และปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะได้ศึกษาถึงอัตลักษณ์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ปัญหาและผลกระทบในการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาที่มีต่อวัดในสังคมไทย พร้อมทั้งศึกษาองค์ประกอบตัวชี้วัดและแนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืนตามวิถีพุทธของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา เพื่อจะได้ทราบข้อมูลที่เป็นประโยชน์ ในการเสนอแนวทางการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาเพื่อความยั่งยืนตามวิถีพุทธ ให้บรรลุผลอย่างมีประสิทธิภาพ ต่อไป

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๒.๑ เพื่อศึกษาอัตลักษณ์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

๒.๒ เพื่อศึกษาปัญหาและผลกระทบในการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา ที่มีต่อวัดในสังคมไทย

๒.๓ เพื่อศึกษาองค์ประกอบตัวชี้วัดและแนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืนของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา

^๔ กนกวรรณ ดุงศรีแก้ว, “การพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว”, จุลสารการท่องเที่ยว, ฉบับปีที่ ๑๘ เล่มที่ ๔, (ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๔๒): ๕๐.

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง อัตลักษณ์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา : ตัวชี้วัดและแนวปฏิบัติ เพื่อความยั่งยืนตามวิถีพุทธ โดยผู้วิจัยกำหนดขั้นตอนในการดำเนินการวิจัยตามลำดับ ดังนี้

๑) รูปแบบการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดรูปแบบโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบผสมผสานกันของ ระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) และเชิงคุณภาพ (Qualitative Research)

๒) ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากรที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ ประชาชนที่มาท่องเที่ยววัดที่กำหนดเป็นพื้นที่ๆ ใช้ในการวิจัย ครั้งนี้ ซึ่งถ้ามองจากพื้นที่กรุงเทพเป็นหลัก ในฝั่งตะวันตกของกรุงเทพจะพบว่า มีวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นวัดที่มีชื่อเสียง และเป็นวัดที่แต่ละจังหวัดได้จัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัด ซึ่งเป็นวัดที่มีความสำคัญ คือ ๑) มีพระพุทธรูปซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของชุมชนและในสังคมไทย ๒) มีจำนวนนักท่องเที่ยวเข้าไปเยี่ยมชมเป็นจำนวนมาก ๓) อยู่ใจกลางของชุมชน ๔) มีพุทธศิลป์ที่งดงาม และ ๕) มีการเชื่อมโยงของวิถีชีวิตชุมชน โดยความสำคัญดังกล่าวจึงได้เลือกเป็นตัวแทนของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา กำหนดเป็นพื้นที่ในการวิจัยครั้งนี้ไว้ จำนวน ๑๐ วัด ได้แก่ ๑.วัดไร่ขิง ๒.วัดพระปฐมเจดีย์ ๓.วัดเพชรสมุทรวรวิหาร ๔.วัดเขาตะเครา ๕.วัดถ้ำเสือ ๖.วัดหลักสี่ราษฎร์สโมสร ๗.วัดนางสาว ๘.วัดสุทธิวาตวราราม ๙.วัดโกรกกราก ๑๐.วัดท่ากระเปาะ

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย ผู้วิจัยได้เลือกการสุ่มกลุ่มตัวอย่างเป็นการสุ่มประชากรแบบบังเอิญ (Accidental Sampling) เพื่อเป็นการเก็บข้อมูล โดยที่กำหนดจากการสุ่มกลุ่มตัวอย่างตามสัดส่วนในแต่ละวัดจำนวน ๑๐ วัด รวมทั้งสิ้น ๔๐๐ คน

๓) เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

๓.๑ แบบสอบถาม

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยกำหนดเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสอบถาม (Questionnaire) โดยจัดแบ่งแบบสอบถามออกเป็น ๕ ตอน ประกอบด้วย

ตอนที่ ๑ แบบสอบถามเกี่ยวกับข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถาม

ตอนที่ ๒ แบบสอบถามเกี่ยวกับระดับความคิดเห็นของประชาชนที่มีต่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวของวัด

ตอนที่ ๓ แบบสอบถามเกี่ยวกับอัตลักษณ์ / รูปแบบการท่องเที่ยวของวัด

ตอนที่ ๔ แบบสอบถามเกี่ยวกับปัญหา และผลกระทบจากการจัดการท่องเที่ยววัด

ตอนที่ ๕ เป็นคำถามประเภทปลายเปิด ซึ่งให้กลุ่มตัวอย่างได้ให้ข้อเสนอแนะ

๓.๒ แบบสัมภาษณ์

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์แบบเชิงลึก (In-Depth Interview) กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) โดยใช้แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interview) เป็นลักษณะคำถามแบบปลายเปิด เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกตรงตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ซึ่งได้กำหนดในแต่ละวัดจำนวน ๑๐ วัดๆ ละ ๓ รูป/คน รวม ๓๐ รูป/คน ดังนี้ ๑. เจ้าอาวาส วัดทองเที้ยวที่กำหนดไว้ ๒. รองเจ้าอาวาส หรือ ผู้ช่วยเจ้าอาวาส ๓. พระที่มีหน้าที่รับผิดชอบการจัดการท่องเที่ยวในวัด ๔. กรรมการวัด ๕. เจ้าหน้าที่หรือบุคลากรในวัด

๓.๓ แบบประเมิน

ผู้วิจัยได้จัดทำแบบประเมินองค์ประกอบตัวชี้วัดของแหล่งท่องเที่ยว เพื่อใช้ในการประเมินศักยภาพและความพร้อมของแหล่งท่องเที่ยวใน ๕ ด้าน ประกอบด้วย ด้านข้อมูลข่าวสาร ด้านกายภาพ ด้านการจัดกิจกรรมเชิงพุทธ ด้านการพัฒนาจิตใจและปัญญา และด้านอัตลักษณ์ของวัด

๔) การวิเคราะห์ข้อมูลและสถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล

๔.๑ การวิเคราะห์ข้อมูลแบบสอบถาม

๑) ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับสถานภาพของผู้ตอบแบบสอบถาม ใช้ค่าความถี่ (Frequency) และค่าร้อยละ (Percentage)

๒) ระดับความคิดเห็นจากการตอบแบบสอบถามของประชาชนที่เป็นกลุ่มตัวอย่างใช้สถิติการวิเคราะห์ คือ ค่าเฉลี่ย (Mean) และค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation)

๓) ข้อคำถามปลายเปิดที่แสดงข้อเสนอแนะวิเคราะห์โดยเทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท (Content Analysis Technique)

๔.๒ การวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสัมภาษณ์

วิเคราะห์ข้อมูลโดยการเรียงเรียงเนื้อหาที่ได้จากการสัมภาษณ์ โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท (Content Analysis Technique) เพื่อให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย แล้วนำเสนอเป็นการเขียนแบบความเรียง

๔.๓ การวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบประเมิน

วิเคราะห์ข้อมูลโดยการประเมินแหล่งท่องเที่ยวตามหลักเกณฑ์ที่ได้กำหนดไว้โดยมีผลการรวมคะแนนเป็นด้าน และผลการรวมคะแนนโดยภาพรวม แล้วนำเสนอเป็นการเขียนแบบความเรียง

๔.๔ วิธีการนำเสนอและรายงานผลการวิจัย

๑. ข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถาม นำเสนอโดยใช้ตารางประกอบด้วยค่าความถี่ และร้อยละ

๒. ข้อมูลเกี่ยวกับความคิดเห็นของประชาชนที่มีต่อการส่งเสริมท่องเที่ยวของวัด ซึ่งเป็นข้อมูลมาตราส่วนประเมินค่า นำเสนอในรูปแบบของตารางประกอบด้วยค่าเฉลี่ย และค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

๓. อັตลัษณ์/รูลบแบบการทอ้งเทียวของวัด ปัญหาละผลภระทบในการทอ้งเทียวของวัด นำเสนอโดยใช้ตารางประกอบด้วยค่าความถี่ และร้อยละ

๔. ข้อเสนอแนะจากคำถามปลายเปิด ในเรื่องการทอ้งเทียวของวัด วิเคราะห์เนื้อหาสาระประเด็นสำคัญ แล้วนำเสนอเป็นการเขียนแบบความเรียง

๕. ข้อมูลจากการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างผู้ให้ข้อมูลสำคัญ วิเคราะห์เนื้อหาสาระในประเด็นสำคัญ แล้วนำเสนอเป็นการเขียนแบบความเรียง

๖. ข้อมูลจากการประเมินวัดที่ได้กำหนดไว้เป็นพื้นที่ในการวิจัย นำเสนอเป็นตารางประเมิน และวิเคราะห์นำเสนอเป็นการเขียนแบบความเรียง

๔. สรุปผลการวิจัย

๔.๑ อັตลัษณ์การทอ้งเทียวทางพระพุทศศาสนาในสังคมีไทย

อັตลัษณ์การทอ้งเทียวทางพระพุทศศาสนา เป็นรูลบแบบและภภจภกรรมการทอ้งเทียวตามลัษณะเฉพาะของภภจภกรรมการทอ้งเทียวที่แตกต่างกันไปในการทอ้งเทียวทางพระพุทศศาสนาของในแต่ละวัดใน ๕ ด้าน คือ ๑)การให้ความสำคัญกับการไหว้พระพุทศรูปศักดิ์สิทธิ์ ๒)การส่งเสริมการปฏิบัติธรรม ๓)การมีพุทศศิลปภภกรรมทั้งดงาม ๔)การจัดที่พักผ่อนหย่อนใจเพื่อให้เกิดความสงบร่มรื่น และ ๕)การส่งเสริมการเรียนรู้ด้านประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตชุมชน

๔.๒ ปัญหาและผลภระทบในการจัดการทอ้งเทียวทางพระพุทศศาสนาที่มีต่อวัดในสังคมีไทย

๑) ปัจจุบันวัดมีการส่งเสริมการทอ้งเทียว

วัดมีการจัดระเบียบวัด บริหารจัดการสถานที่ต้องพร้อม ลานจอดรถเพียงพอ ห้องน้ำสะอาด บุคลากรมีความรู้ความสามารถ สร้างความสะดวก สบายให้กับนักท่องเที่ยว มีการปลูกต้นไม้ จัดสวนหย่อม สร้างความร่มรื่น มีสถานที่นั่งพักผ่อนหย่อนใจ ญาติโยมมาแล้วเกิดความสบายใจ มีการประชาสัมพันธ์อย่างทั่วถึง มีการจัดเตรียมข้อมูลข่าวสาร ไว้รองรับนักท่องเที่ยวที่มาวัด มีการจัดเจ้าหน้าที่ของวัดในการให้ความสะดวกต่างๆ ร่วมมือกับหน่วยงานท้องถิ่น ในการจัดโครงการทอ้งเทียว จัดภภจภกรรมส่งเสริมการทอ้งเทียว และสร้างเครือข่ายเชื่อมโยงการทอ้งเทียวกับแหล่งทอ้งเทียวข้างเคียง เช่น แหล่งทอ้งเทียวเชิงอนุรักษ์ การทอ้งเทียวชุมชนวัฒนธรรม การทอ้งเทียวเชิงเกษตรภภกรรม เป็นต้น

๒) ปัญหาและผลภระทบในการจัดการทอ้งเทียวทางพระพุทศศาสนาที่มีต่อวัด

การจัดการทอ้งเทียววัดทำให้เกิดปัญหาและผลภระทบต่อวัด โดยภภจภกรรมแล้วเมือมีนักท่องเที่ยวมาวัดเป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่ที่พบ คือ ปัญหาเรื่องขยะมูลฝอยที่มีมากขึ้น เรื่อง

ของการใช้ห้องน้ำแล้วไม่ช่วยกันรักษาความสะอาด ปัญหาเรื่องมีมิถุนาชีพปะปนมากับนักท่องเที่ยวในช่วงเทศกาลที่มีคนมามากๆ แต่ในทุกวัดก็มีการบริหารจัดการในปัญหาต่างๆ เหล่านี้ โดยมีเจ้าหน้าที่ของทางวัดในการดูแลทำความสะอาด มีการประสานงานติดต่อกับตำรวจหรืออาสาสมัครในการดูแลความปลอดภัยในช่วงเทศกาลที่มีนักท่องเที่ยวมาวัดเป็นจำนวนมาก และการได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐยังไม่ดีเท่าที่ควรก็เป็นปัญหาหนึ่งที่ทำให้การจัดการท่องเที่ยวของวัดยังไม่สมบูรณ์

๓) ปัญหาและผลกระทบในการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาที่มีต่อเศรษฐกิจ

การจัดการท่องเที่ยววัดทำให้เกิดปัญหาและผลกระทบต่อเศรษฐกิจ โดยภาพรวมแล้วส่วนใหญ่ไม่มีปัญหาใดๆ แต่กลับเป็นผลดีต่อวัดและชุมชน เพราะเมื่อมีนักท่องเที่ยวมาวัดเป็นจำนวนมาก วัดก็มีรายได้จากการทำบุญ คนในชุมชนก็มีรายได้จากการขายสินค้า เป็นการสร้างงาน สร้างรายได้ สร้างอาชีพให้กับคนในชุมชน

๔) ปัญหาและผลกระทบในการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาที่มีต่อศิลปวัฒนธรรม

การจัดการท่องเที่ยววัดทำให้เกิดปัญหาและผลกระทบต่อศิลปวัฒนธรรม โดยภาพรวมแล้ว ปัญหาและผลกระทบต่อศิลปวัฒนธรรมนั้น ส่วนหนึ่งเกิดจากนักท่องเที่ยวที่มาแล้วมีการแต่งตัวที่ไม่เหมาะสม เช่น นุ่งสั้น ซึ่งบางวัดก็มีการเตรียมผ้าไว้ให้เปลี่ยน มีการติดป้ายเตือน แต่สำหรับบางวัดที่มีนักท่องเที่ยวเป็นชาวต่างชาติ ก็เป็นการยากสำหรับที่จะให้คำแนะนำเพราะต่างวัฒนธรรมกัน และสิ่งก่อสร้างบางอย่างอาจจะมึลปะที่เป็นวัดน้อยไป อันเนื่องด้วยเหตุผลในการใช้งานและงบประมาณ จึงทำให้การก่อสร้างเรียบง่ายและขาดศิลปะของความเป็นวัดไปบ้าง

๕) ปัญหาและผลกระทบในการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาที่มีต่อสิ่งแวดล้อม

การจัดการท่องเที่ยววัดทำให้เกิดปัญหาและผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม โดยภาพรวมแล้วเป็นปัญหาที่ในเรื่องของขยะมูลฝอย แต่วัดจะมีการประสานงานร่วมมือกับองค์กรท้องถิ่นในเรื่องของการจัดการขยะ การรักษาความสะอาดในบางวัดก็จะมีพระภิกษุสามเณรช่วยกันทำความสะอาด มีเจ้าหน้าที่ของทางวัดคอยสอดส่องดูแลความสะอาดเป็นประจำ ปัญหาความเสื่อมโทรมของสถานที่และสิ่งแวดล้อมก็เกิดขึ้นเป็นปกติเนื่องจากมีนักท่องเที่ยวมาเป็นจำนวนมาก และซึ่งในสมัยก่อนบางวัดอาจมีปัญหามาจากเด็กวัยรุ่นขีดเขียน หรือวาดภาพที่ไม่เหมาะสมบ้าง แต่ในปัจจุบันน้อยลง ซึ่งในบางวัดก็ไม่มีเลย

๖) วิธีการจัดการปัญหาและผลกระทบต่างๆ

การจัดการปัญหาและผลกระทบต่างๆ นั้น ในส่วนปัญหาและผลกระทบต่อวัด ถ้าเป็นในเรื่องของความสะอาด และขยะมูลฝอย บางวัดจะมีพระภิกษุสามเณรช่วยกันทำความสะอาด บางวัดจะมีเจ้าหน้าที่ของทางวัดในการดูแลทำความสะอาด มีการตั้งถังขยะไว้ตามจุด

ต่างๆ มีป้ายเตือนห้ามทิ้งขยะ ป้ายรณรงค์ช่วยการรักษาความสะอาด มีการประสานงานร่วมมือกับองค์กรท้องถิ่น เทศบาล ในเรื่องของการจัดการขยะมูลฝอย ในส่วนของห้องน้ำ แต่ละวัดจะมีวิธีการจัดการโดยให้มีเจ้าหน้าที่ของวัดคอยทำความสะอาดเป็นประจำ มีป้ายเตือนให้ช่วยกันรักษาความสะอาด ในเรื่องของมิถุนาชีพ ทางวัดก็มีการประสานงานติดต่อกับตำรวจดูแลความปลอดภัยในช่วงเทศกาลที่มีนักท่องเที่ยวมามาก มีการติดตั้งกล้องวงจรปิด มี รปภ. ฝ้าประจำ ส่วนปัญหาและผลกระทบต่อเศรษฐกิจนั้น ส่วนใหญ่ไม่มีปัญหา แต่กลับเป็นผลกระทบด้านดีต่อวัดและชุมชน เพราะเป็นการสร้างรายได้ สร้างงาน และสร้างอาชีพ ส่วนปัญหาและผลกระทบต่อศิลปวัฒนธรรมนั้น เรื่องการแต่งกายไม่เหมาะสม บางวัดมีการจัดเตรียมผ้าสำหรับให้นักท่องเที่ยวปิดคลุม มีป้ายบอกเตือน และสิ่งก่อสร้างบางอย่างอาจจะมีศิลปะที่เป็นวัดน้อยไป วัดก็มีวิธีการจัดการโดยการให้สีในโทนสีสุภาพ เหมาะกับเป็นสิ่งก่อสร้างในวัด มีการตกแต่งภายในแบบเรียบง่าย ส่วนปัญหาและผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมนั้น ถ้าเป็นปัญหาในเรื่องขยะมูลฝอย ทางวัดจะมีการจัดการประสานงานร่วมมือกับองค์กรท้องถิ่น เทศบาล ในเรื่องของการจัดการขยะ การรักษาความสะอาดในบางวัดก็จะมีพระภิกษุสามเณรช่วยกันทำความสะอาด บางวัดจะมีเจ้าหน้าที่ของทางวัดคอยสอดส่องดูแลความสะอาดเป็นประจำ ซึ่งในสมัยก่อนบางวัดอาจมีปัญหามาจากเด็กวัยรุ่นนุ่งคอกะนองมาขีดเขียนข้อความ หรือวาดภาพที่ไม่เหมาะสมบ้าง แต่ในปัจจุบันลดน้อยลงมาก ซึ่งในบางวัดก็ไม่มีปัญหาในเรื่องนี้เลย แต่เมื่อมีนักท่องเที่ยวมาเป็นจำนวนมาก ความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมก็เป็นเรื่องก็ตามมา ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับ การดูแลรักษา และการบริหารจัดการของวัดต่างๆ ที่ต้องมีวิธีดูแลรักษาให้ดีขึ้น

๓) การส่งเสริมการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนาของวัด

การส่งเสริมการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนาของในแต่ละวัดในส่วนของพระภิกษุและสามเณรมีการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม – แผนกบาลี และธรรมศึกษา ทั้งยังมีศูนย์การศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ ส่งพระไปเรียนวิทยาลัยสงฆ์ มีการจัดบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อน ยังมีการส่งพระไปที่โรงเรียนของวัดทุกเช้าเพื่อให้ศีล แสดงตนเป็นพุทธมามกะและบรรยายธรรมะสั้นๆ ก่อนเข้าเรียน นอกจากนี้ในแต่ละวัดยังมีการส่งเสริมการอบรมศีลธรรม คุณธรรม จริยธรรม การปฏิบัติธรรม การบวชเนกขัมมะ การปฏิบัติธรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา วันเฉลิมพระเกียรติวันพ่อแห่งชาติ วันแม่แห่งชาติ และการจัดอบรมของผู้ที่แจ้งขอเข้าปฏิบัติธรรมเป็นหมู่คณะของหน่วยงาน หรือโรงเรียนต่างๆ ในส่วนทั่วไปมีการจัดทำประวัติวัด ประวัติพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ มีการจัดนิทรรศการพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นการส่งเสริมและให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาแก่ประชาชน มีการแสดงธรรมในวันพระ และวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา บางวัดมีป้ายคติธรรมติดไว้ในที่ต่างๆ ที่ต้นไม้ หรือผนัง เพื่อเป็นการสอดแทรกธรรมะให้กับนักท่องเที่ยว

๔.๓ องค์ประกอบตัวชี้วัดและแนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืนของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา

การประเมินองค์ประกอบตัวชี้วัด ทั้ง ๕ ด้าน ประกอบด้วย ๑) ด้านข้อมูลข่าวสาร ๒) ด้านกายภาพ ๓) ด้านการจัดกิจกรรมเชิงพุทธ ๔) ด้านการพัฒนาจิตใจและปัญญา และ ๕) ด้านอัตลักษณ์ของวัด พบว่าศักยภาพและความพร้อมของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในด้านต่างๆ โดยภาพรวมอยู่ในระดับดีมากและดี เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่า อยู่ในระดับดีมาก , ดี และปานกลาง

แนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืนของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา ด้านการให้ข้อมูลข่าวสาร วัดต้องเตรียมพร้อมในเรื่องข้อมูลข่าวสาร ประวัติวัด ประวัติพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ในวัด ประวัติความเป็นมาของชุมชนท้องถิ่น และกิจกรรมของวัด จัดทำปฏิทินกิจกรรมงานประจำปี ป้ายบอกทาง มีเอกสารแผ่นพับ เสียงตามสาย ป้ายโฆษณาทั้งในและนอกวัด ทำเว็บไซต์วัด และเจ้าหน้าที่ของวัดต้องมีไมตรีในการต้อนรับ และมีความรู้ความสามารถในการให้คำแนะนำถึงหลักธรรมและแนวปฏิบัติในหลักของพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งข้อมูลข่าวสารกิจกรรมงานต่างๆ แก่นักท่องเที่ยว

แนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืนของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา ด้านสถานที่และสิ่งแวดล้อมต้องสะอาด สงบ ร่มรื่น มีการปลูกต้นไม้จัดสวนหย่อม มีที่นั่งพักผ่อนหย่อนใจ มีมุมถ่ายรูป มีการแบ่งเขตความสงบและเขตความวุ่นวาย ให้ชัดเจน มีมุมส่งเสริมการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนา ลานจอดรถต้องเพียงพอ ห้องน้ำต้องสะอาด แยกชายหญิง มีเจ้าหน้าที่ทำความสะอาดเป็นประจำ มีถังขยะตามจุดต่างๆ และมีการจัดระเบียบร้านค้าให้เป็นระเบียบเรียบร้อย

แนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืนของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา ด้านการจัดกิจกรรมเชิงพุทธเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวในวัด มีการจัดกิจกรรมขึ้น เช่น การไหว้พระ เทียวชมพุทธศิลป์ในวัด ทำบุญตักบาตร ถวายสังฆทาน แสดงธรรมและเวียนเทียนในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา จัดโครงการถือศีล ปฏิบัติธรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาและวันพ่อ วันแม่ จัดกิจกรรมตามวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น เช่น วันปีใหม่ สรงน้ำพระ งานวันลอยกระทง เป็นต้น มีการเปิดเสียงธรรมตามสาย จัดนิทรรศการส่งเสริมการเรียนรู้พระพุทธศาสนา โดยการร่วมมือกันกับหน่วยงานองค์กรท้องถิ่น ชุมชน บ้าน วัด โรงเรียน ร่วมมือกันจัดกิจกรรมให้เกิดประโยชน์แก่นักท่องเที่ยวมากที่สุด

แนวปฏิบัติเพื่อความยั่งยืนของแหล่งท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา ด้านการพัฒนาจิตใจและปัญญา ในด้านนี้ถือได้ว่าสำคัญมากที่สุด เพราะเป็นสิ่งที่เปี่ยมประโยชน์และมีคุณค่ากับนักท่องเที่ยวอย่างมาก วัดต้องมีแนวปฏิบัติเพื่อการพัฒนาจิตใจและปัญญาให้แก่ประชาชนที่มาวัด มีการจัดให้มีการแสดงธรรม บรรยายธรรมในวันพระ วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา และโอกาสต่างๆ รมรงค์เชิญชวนให้ถือศีล ปฏิบัติธรรมหรือมาร่วมสวดมนต์ทำวัตรเช้า – เย็น พร้อมกับพระในทุกๆวัน มีการจัดอบรมปฏิบัติธรรมแก่เยาวชน ประชาชน หรือหน่วยงานที่สนใจเข้า

อบรมเป็นระยะสั้นๆ หรือระยะยาว มีพระสงฆ์ให้คำแนะนำ ในหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาและแนวปฏิบัติเพื่อนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ต่อไป รวมถึงการติดยาธรรมะ เช่น ต้นไม้สื่อธรรม ป้ายคติธรรมนำชีวิต พุทธภาษิตพารมร์น เพื่อเป็นการสอดแทรกหลักธรรมให้เข้าถึงนักท่องเที่ยวได้ในอีกรูปแบบหนึ่ง

ฉะนั้น วัดต้องมีความพร้อมในทุกๆด้าน ทั้งข้อมูลข่าวสาร สถานที่ กิจกรรมและบุคลากร เพื่อรองรับประชาชนที่เดินทางมาวัด เพราะการพัฒนาจิตใจและปัญญาให้กับประชาชนที่มาวัด ถือได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญมากที่สุด เพราะเป็นสิ่งที่เป็ประโยชน์และมีคุณค่ากับนักท่องเที่ยวอย่างมาก และเป็นผลลัพธ์ของการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาได้อย่างสมบูรณ์

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

กนกวรรณ ดุงศรีแก้ว. “การพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว”. จุลสารการท่องเที่ยว. ฉบับปีที่

๑๘ เล่มที่ ๔ (ตุลาคม – ธันวาคม ๒๕๕๒).

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. วัดพัฒนา ๔๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๕๓.

พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) และ ศ.พิเศษ ดร.จำลอง สารพัฒน์. พจนานุกรม บาลี-

ไทย. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๕๕.

สำนักงานสถิติแห่งชาติ, ประมวลผลโดย สำนักพัฒนาฐานข้อมูลและตัวชี้วัดภาวะสังคม สศช.,

สัดส่วนคนจนเมื่อวัดด้านรายจ่ายเพื่อการอุปโภคบริโภค, ออนไลน์ : [แหล่งข้อมูล]

http://social.nesdb.go.th/SocialStat/StatReport_Final.aspx?reportid=854&template

=2R1C&yeartype=M&subcatid=59 [๖ มีนาคม ๒๕๕๙].

